

Halina Kałuża¹

Zakład Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa
Akademia Podlaska
Siedlce

Wybrane problemy rozwoju małych gospodarstw rolnych w opinii ich właścicieli

Selected issues concerning the development of semi-subsistence farms in view of their owners

Synopsis. Praca przedstawia wyniki badań przeprowadzonych w 2009 roku w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha położonych w 2 gminach. Pierwsza z gmin jest gminą typowo rolniczą (woj. lubelskie), a druga należy do gmin wielofunkcyjnych. Ankietowani gospodarze w obydwu gminach, właściciele gospodarstw mniejszych niż 5 ha, w wieku powyżej 50 lat, nie zamierzają podejmować decyzji inwestycyjnych lub powiększać obszaru swoich gospodarstw. Respondenci, którzy wyrażają ochotę powiększenia wielkości gospodarstwa, uważają, że optymalna wielkość gospodarstwa, która przynosi zadowalający dochód, wynosi 20-30 ha. Są to młodszy gospodarze, którzy posiadają gospodarstwa w gminie typowo rolniczej. W związku z wysokimi cenami ziemi i brakiem kapitału, rolnicy preferują dzierżawę ziemi jako formę powiększania wielkości swojego gospodarstwa.

Słowa kluczowe: gospodarstwa samozaopatrzeniowe, drobnotowarowe gospodarstwa rolne, poziom edukacji, wielofunkcyjność gminy, gmina wiejska

Abstract. The work presents results of a study conducted in 2009 and involving farmers who owned farms of up to 10 hectare located in 2 communes (gminas). The first commune is typically rural (in the Lubelskie Voivodeship) and the other is a multi-function commune. The farmers interviewed in both gminas, more than 50 years old owners of farms smaller than 5 hectare, are not going to make investment decisions or increase the size of their farms. The respondents who do intend to increase the size of their holding think that the optimum size of a farm, which brings sufficient income, ranges from 20 to 30 ha. They are younger farmers who own farms in a typically agricultural commune. Due to high land prices and lack of capital farmers prefer renting rather than buying land in order to increase their farms size.

Key words: self-supplying farms, semi-subsistence farm, level of education, multi-function commune, rural commune

Wstęp

Jednym z kluczowych problemów polskiego rolnictwa od wielu lat pozostaje rozdrobniona struktura agrarna i związana z nią ekonomiczna niewydolność znacznej części gospodarstw. Jednocześnie można obserwować postępujący proces polaryzacji oznaczający zwiększanie się odsetka gospodarstw największych i najmniejszych obszarowo [Sobecki 2007].

Pierwszy człon tego układu stanowią gospodarstwa rozwojowe, towarowe, relatywnie sprawne technicznie i ekonomicznie. Ich liczbę ocenia się na 500-600 tys. Drugi człon tego

¹ Dr hab., prof. AP; email: keior@ap.siedlce.pl

układu rolnictwa stanowią gospodarstwa sektora socjalnego, samozaopatrzeniowego i chłopskiego, tradycyjnego rolnictwa rozdrobnionego. W jego skład wchodzi 1,3-1,5 mln. gospodarstw, na ogół niewielkich obszarowo, które albo w ogóle nie są związane z produkcją rolniczą i w dużej mierze bazują na dochodach z programów socjalnych, lub w których działalność rolnicza skierowana jest wyłącznie na własne potrzeby żywienia oraz gospodarstwa o niskiej produkcji towarowej przeznaczonej na rynki lokalne [Zgliński 2005]. W sektorze tym można wydzielić dwa subsektory: pierwszy, rolnictwa socjalnego i samozaopatrzeniowego oraz drugi, chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego. Subsektor drugi jest przedmiotem prezentowanego opracowania.

Analizie poddano opinie właścicieli gospodarstw rolnych drobnotowarowych, dotyczące najbliższej przyszłości i możliwych kierunków rozwoju. Cechą charakterystyczną tych gospodarstw jest to, że przed wejściem do UE często nie inwestowały i teraz też nie inwestują. Korzystają z podstawowych dopłat obszarowych (dopłaty bezpośrednie i ONW) czasem z dopłat do gospodarstw niskotowarowych. Są to gospodarstwa prowadzone głównie przez ludzi starszych lub nieporadnych młodych rolników, którzy przejęli gospodarstwo. Z reguły gospodarstwa takie nie mają alternatywy, pomysłu i środków na rozwój, a właściciele są słabo wykształceni. Działalność rolnicza zorientowana jest w istocie wyłącznie na własne potrzeby żywienia. Problem ten wymaga szerokiego zakresu badań.

Zakres pracy obejmował badania, w formie wywiadu kierowanego, przeprowadzone w celowo wybranych 60 (po 30 w każdej gminie) drobnotowarowych gospodarstwach rolnych położonych na terenie dwóch gmin. Badane gospodarstwa podzielono na dwie grupy obszarowe tj. do 5 ha, i od 5 do 10 ha. Są to zwykle gospodarstwa zaliczane według typologii gospodarstw rolnych do I lub II klasy, w których wielkość ekonomiczna gospodarstwa nie przekracza 4 ESU. Ocenę obecnej sytuacji gospodarstw rolnych oraz ich przyszłości dokonaną przez rolników, opracowano biorąc pod uwagę gminy różniące się poziomem rozwoju gospodarczego. Założono warstwowo-losowy dobór gospodarstw.

Obszar badań

Komarówka Podlaska jest miejscowością gminną, położoną we wschodniej części powiatu Radzyń Podlaski, w województwie lubelskim. Gmina ta położona jest peryferyjnie, z dala od ośrodków miejskich. Według danych z dnia 31 grudnia 2007 r. gmina liczy 5 019 mieszkańców. W 2007 r. wpisanych do rejestru REGON było 156 podmiotów gospodarczych sektora prywatnego [Rocznik... 2008]. Jediną liczącą się na terenie gminy dziedziną gospodarki jest rolnictwo. Duży odsetek gruntów użytkowany jest jako łąki i pastwiska (ponad 22% ogólnej powierzchni). Na grunty orne przypada 46%, a na lasy 23% [Komarówka... 2009]. Funkcjonuje tu około 1,1 tys. gospodarstw rolnych [Powiat... 2009], które są bardzo rozdrobnione i prowadzą przede wszystkim produkcję roślinną. Wśród gospodarstw rolnych dominują małe i średnie gospodarstwa rodzinne, do 10 ha (80% wszystkich gospodarstw) [Wortal... 2009]. Są to gospodarstwa tradycyjne, o niskim stopniu towarowości, stosunkowo małej powierzchni i ekstensywnych metodach produkcji. Produkcja rolna ukierunkowana jest głównie na własne potrzeby i częściowo na rynek lokalny.

Gmina ta charakteryzuje się przeciętnym i ponadprzeciętnym udziałem dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem. Przeciętny i ponadprzeciętny udział dochodów

z działalności rolniczej przy wysokim bezrobociu ukrytym świadczy o potrzebie poszukiwania dodatkowych źródeł osiągania dochodów, w celu polepszenia jakości konsumpcji w gospodarstwach domowych i dokonywania inwestycji w gospodarstwach rolnych [Adamowicz i Guza-Dec 2007].

Z kolei gmina Zbuczyn jest gminą wielofunkcyjną, w której rolnictwo jest jedną z wielu funkcji, a gospodarstwa rolne pod względem poziomu rozwoju wykazują duże zróżnicowanie.

Gmina Zbuczyn położona jest we wschodniej części woj. mazowieckiego, w powiecie siedleckim. Ważnym elementem usytuowania gminy jest sąsiedztwo ze wschodnią granicą Polski i z przejściami granicznymi w Terespolu i Koroszczynie. Przebiega tu droga krajowa nr 2 Świecko-Terespol, będąca główną osią wschód-zachód w komunikacji kraju. W gminie na koniec 2007 r. zarejestrowanych było 398 podmiotów gospodarczych. W ogólnej powierzchni użytków rolnych grunty orne stanowią 79,4%, a łąki i pastwiska 19,1%. W gminie funkcjonuje 2 151 gospodarstw rolnych. 75% gospodarstw rolnych należy do grupy obszarowej od 1 do 10 ha. Gminę zamieszkuje 10 335 osób [Dane... 2007].

Rozpatrując kwestię towarowości i poziomu uzyskanego dochodu z działalności rolniczej w obu badanych gminach uznać trzeba, że jego źródłem była produkcja roślinno-zwierzęca konwencjonalna. Tradycyjne metody działalności rolniczej były podstawą uzyskiwania dochodów.

Przemiany w strukturze obszarowej rolnictwa, aczkolwiek widoczne, nie powodują istotnych przeobrażeń strukturalnych, bowiem większość zasobów ziemi rolniczej znajduje się we władaniu gospodarstw małych i bardzo małych. Relacje między czynnikami produkcji, szczególnie pomiędzy pracą i ziemią, w większości gospodarstw rolnych pozostają wadliwe, niska wydajność pracy i niski poziom dochodów powodują trudną sytuację socjalną rodzin i ograniczają lub uniemożliwiają reprodukcję rozszerzoną majątku [Polska... 2008]. W polskim rolnictwie dominują gospodarstwa małe, o powierzchni 1-5 ha. Stanowią one ponad 50% ogólnej liczby gospodarstw, ale użytkują one tylko około 20% użytków rolnych. Największe rozdrobnienie gospodarstw indywidualnych występuje w południowej i południowo-wschodniej części kraju [Krasowicz i Kopiński 2006].

Wybrane problemy drobnotowarowych gospodarstw rolnych w opinii ich właścicieli

Ważnym problemem dotyczącym gospodarstwa rolne jest brak następców do ich przejęcia. Gospodarstwa prowadzone przez ludzi po pięćdziesiątym roku życia nie posiadając następcy stopniowo podupadają. Badania wykazały, iż w 73% gospodarstw drobnotowarowych w gminie Komarówka Podlaska nie ma następców, którzy by przejęli gospodarstwo, natomiast w gminie Zbuczyn problem ten dotyczy 93% ankietowanych rolników. Zdaniem Bańskiego na ogół wynika to z odpływu młodzieży do miasta oferującego wygodniejsze i łatwiejsze życie. Problem ten zaznacza się szczególnie na wschodnich obszarach kraju oraz innych obszarach opóźnionych [Bański 2002].

Jednym z celów stawianych rolnictwu w Polsce jest zwiększenie średniej powierzchni gospodarstw. We wszystkich województwach w gospodarstwach rolnych prowadzących działalność rolniczą w latach 2005-2007 zwiększyła się średnia powierzchnia użytków rolnych. Największy wzrost odnotowano w województwach: zachodniopomorskim (o 1,45 ha), lubuskim (o 1,28 ha) i pomorskim (o 1,12 ha), a najmniejszy wzrost w województwach

łódzkim i podkarpackim (po 0,14 ha) oraz małopolskim (o 0,25 ha), wielkopolskim (o 0,26 ha) i lubelskim (o 0,27 ha) [Rocznik... 2008].

Tab. 1. Charakterystyka gospodarstw rolnych w gminie Komarówka Podlaska.

Tab.1. Description of farms examined in the commune Komarówka Podlaska.

Wskazanie	Liczba respondentów	Procent wskazań
Wykształcenie:		
podstawowe	5	17,0
zasadnicze zawodowe	15	50,0
średnie	10	33,0
wyższe	-	-
Czy w gospodarstwie jest następcą:		
tak	8	27,0
nie	22	73,0
Sposób przekazania gospodarstwa:		
przekazanie przez rodziców	29	97,0
zakup	1	3,0
inna forma	-	-
Wiek respondenta:		
30-49 lat	21	70,0
50 i powyżej	9	30,0
Powierzchnia gospodarstwa:		
do 5 ha	9	30,0
5,1-10 ha	21	70,0
Poziom dochodów z produkcji rolniczej w opinii właścicieli:		
wystarczający	-	-
raczej wystarczający	-	-
raczej niewystarczający	22	73,3
niewystarczający	8	26,7

Źródło: opracowanie własne.

Przemiany w strukturze obszarowej rolnictwa, aczkolwiek widoczne, nie powodują istotnych przeobrażeń strukturalnych, bowiem:

- większość zasobów ziemi rolniczej znajduje się we władaniu gospodarstw małych i bardzo małych,
- relacje między czynnikami produkcji, szczególnie pomiędzy pracą i ziemią, w większości gospodarstw rolnych pozostają wadliwe,
- niska wydajność pracy i niski poziom dochodów powodują trudną sytuację socjalną rodzin i ograniczają lub uniemożliwiają reprodukcję rozszerzoną majątku [Polska... 2008].

Rolników zapytano, czy w przyszłości będą dalej prowadzić działalność rolniczą, zwiększając wielkość gospodarstwa, czy też zrezygnują z takich zamiarów i będą szukać nowych źródeł dochodów. Respondentów poproszono o określenie swoich aspiracji poprzez wskazanie wielkości gospodarstwa, jakie chcieliby mieć w przyszłości. Rolnicy posiadający gospodarstwa do 5 ha i będący w wieku powyżej 50 lat, w obu badanych gminach, nie zamierzają inwestować ani powiększać obszaru swojego gospodarstwa (łącznie 23% ankietowanych). Szymański [1996] zauważa, że dla rolnika istnienie

gospodarstwa ma sens nawet wtedy, gdy nie przynosi ono zysku, ale przez zatrudnienie daje podstawy do elementarnego zaspokajania potrzeb. Pozostali badani rolnicy skłaniają się do zwiększenia obszaru swoich gospodarstw. Respondenci, w obu badanych gminach, którzy zamierzają powiększyć obszar swojego gospodarstwa (45%), za optymalną jego wielkość uważają 10-19 ha (10%), 20-30 ha (35%), 31-50 ha (55%). Ze względu na wysokie ceny ziemi ankietowani rolnicy preferują jednak dzierżawę nad kupno ziemi. Innym ważnym wnioskiem wynikającym z analizy jest istnienie sporej grupy rolników w obu badanych gminach (32%) nie mających opinii co do przyszłości swojego gospodarstwa. Są biernymi obserwatorami, oczekującymi na nowe bodźce rozwoju. Możliwość korzystania ze środków unijnych nie zaowocowała inwestycjami w tych gospodarstwach, bowiem trzeba dysponować również własnymi środkami finansowymi.

Tab. 2. Charakterystyka gospodarstw rolnych w gminie Zbuczyn.

Tab. 2. Description of farms examined in the commune Zbuczyn.

Wskazanie	Liczba wskazań	Procent odpowiedzi
Wyszkolenie:		
podstawowe	-	-
zasadnicze zawodowe	23	77,0
średnie	7	23,0
wyższe	-	-
Czy w gospodarstwie jest następcą:		
tak	2	7,0
nie	28	93,0
Sposób przekazania gospodarstwa:		
przekazanie przez rodziców	27	90,0
zakup	3	10,0
inna forma	-	-
Wiek respondenta:		
30-49 lat	9	30,0
50 i powyżej	21	70,0
Powierzchnia gospodarstwa:		
do 5 ha	5	17,0
5,1-10 ha	25	83,0
Poziom dochodów z produkcji rolniczej w opinii właścicieli :		
wystarczający	-	-
raczej wystarczający	-	-
raczej niewystarczający	4	13,0
niewystarczający	26	87,0

Źródło: opracowanie własne.

Po wejściu Polski do UE wyraźnie poprawiła się sytuacja dochodowa rolników. Relacja dochodów rozporządzalnych rolników w stosunku do dochodów pracowników wzrosła z 65% w 2003 r. do 83% w 2006 r. Najwięcej rodzin wiejskich utrzymuje się głównie z własnego gospodarstwa rolnego w województwie podlaskim, a następnie w województwach tradycyjnie rolniczych: lubelskim, mazowieckim, świętokrzyskim, łódzkim i kujawsko-pomorskim [Polska... 2008]. Należy uwzględnić, że dochód uzyskiwany przez

pracujących w gospodarstwach rolnych nie służy tylko celom konsumpcyjnym, ale także powinien być przeznaczany na cele rozwojowe, tj. wzrost majątku gospodarstwa.

Swoich dochodów nie potrafiło (lub nie chciało) podać większość ankietowanych rolników, dlatego też zadano pytanie o poziom dochodów jako: wystarczający, raczej wystarczający bądź niewystarczający i raczej niewystarczający. Respondenci z badanych gmin jednoznacznie stwierdzili, iż dochód uzyskiwany z gospodarstwa jest niewystarczający (87% w gminie Zbuczyn i 27% w gminie Komarówka Podlaska) oraz raczej niewystarczający (13% w gminie Zbuczyn i 73% w gminie Komarówka Podlaska).

Drugim istotnym źródłem wsparcia dochodów rolników ze środków publicznych były płatności bezpośrednie. Starano się więc poznać sposób wykorzystania dopłat bezpośrednich w drobnotowarowych gospodarstwach rolniczych. Wszyscy ankietowani rolnicy korzystali z dopłat z tego tytułu. Ankietowani rolnicy stwierdzili, iż w pierwszym roku funkcjonowania dopłat wypełnienie wniosku o płatność było skomplikowane (35% ankietowanych w gminie Zbuczyn i 41% w gminie Komarówka Podlaska). W roku 2008 ich liczba zmniejszyła się i stanowiła tylko 12% w gminie Zbuczyn oraz 19% w gminie Komarówka Podlaska. Z badań przeprowadzonych przez Czubaka wynika, iż w regionie Mazowsza i Podlasia 68% spośród właścicieli najmniejszych (od 1 do 5 ha powierzchni) gospodarstw oceniło dostęp do informacji o wypełnieniu wniosków jako trudny i bardzo trudny [Czubak 2006].

Z informacji podanych przez respondentów z gminy Zbuczyn wynika, iż środki finansowe z tytułu dopłat bezpośrednich przeznaczyli na środki produkcji (75%) i pokryli bieżące wydatki (25%). Z kolei rolnicy z gminy Komarówka Podlaska dzięki dofinansowaniu zaopatrzyli się środki produkcji (69% ankietowanych) i uregulowali najpilniejsze bieżące wydatki (31%).

Ankietowani rolnicy oceniali również poziom rozwoju swoich gospodarstw. W gminie Komarówka Podlaska za nierozwojowe gospodarstwa uznało 40% respondentów, a za ustabilizowane 53%. W dłuższej perspektywie gospodarstwa te podejmą próbę rozwoju lub będą stopniowo zanikać. Liczba oceniających pozytywnie rozwój swojego gospodarstwa waha się zaledwie w granicach 7% ogółu badanych. Nieco inaczej przedstawia się opinia właścicieli gospodarstw w gminie Zbuczyn. Za nierozwojowe swoje gospodarstwo uznało 17% ankietowanych rolników, za ustabilizowane 66%, a rozwojowe 17%.

Podsumowanie

Z przeprowadzonych badań wynika, iż rolnicy będący w wieku powyżej 50 lat i posiadający małe gospodarstwa (do 5 ha) nie zamierzają ich powiększać ani też w nie inwestować. Kolarska-Bobińska i in. [Przyszłość... 2001] stwierdzili, że podstawową zasadą strategii restrukturyzacji polskiego rolnictwa powinno być wspieranie przepływu ziemi z gospodarstw małych i nienastawionych na produkcję towarową do gospodarstw większych, utowarowionych i mających szanse rozwoju. Proces ten obserwowany jest współcześnie, kiedy to rośnie przeciętna powierzchnia gospodarstwa rolnego w skali kraju. Poważnym problemem jest brak następcy w gospodarstwach rolnych. Z badań wynika, że boryka się z tym problemem 93% rolników posiadających gospodarstwa drobnotowarowe w gminie Zbuczyn i 73% w gminie Komarówka Podlaska.

Według opinii właścicieli gospodarstw z gminy Zbuczyn na temat poziomu rozwoju prowadzonych przez nich gospodarstw przeważa wśród nich grupa gospodarstw o

ustabilizowanej pozycji (66%), natomiast w gminie Komarówka Podlaska jest takich według opinii gospodarzy 53%. Respondenci, którzy zamierzają powiększyć obszar swojego gospodarstwa, za optymalną jego wielkość uważają 31-50 ha (55% ankietowanych). Gospodarstwa z tej grupy obszarowej przy odpowiednim wsparciu finansowym i odpowiednim zarządzaniu mogą stać się zdolnymi do konkurencji i przesunięcia się do kategorii gospodarstw żywnościowych.

Literatura

- Adamowicz M., Guza-Dec D. [2007]: Przestrzenne zróżnicowanie uwarunkowań konkurencyjności rolnictwa w województwie lubelskim. *Roczniki Naukowe SERIA* t. IX, z. 2, ss. 9-14.
- Bański J. [2002]: Typy ludnościowych obszarów problemowych. [W:] Społeczne problemy wsi. Studia Obszarów Wiejskich. Bański J., Rydz E. (red.). PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, ss. 41-52.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. [2008]. GUS, Warszawa, ss. 67.
- Czubak W. [2006]: Ocena dopłat bezpośrednich w gospodarstwach indywidualnych. *Roczniki Naukowe SERIA*, t. VIII, z. 1, ss. 27-31.
- Dane Urzędu Gminy Zbuczyn. [2007]. Niepublikowane, stan na dzień 31.12.2007 r.
- Komarówka Podlaska [2009]. [Tryb dostępu:] www.komarowkapodlaska.pl. [Data odczytu: lipiec 2009].
- Krasowicz S., Kopiński J. [2006]: Wpływ warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych na regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce. Raporty PIB, IUNG-PIB, Puławy, z. 3, ss. 81-99.
- Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi. [2008]. Wilkin J., Nurzyńska J. (red.). Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa, ss. 8, 27-31.
- Powiat radzyński. Oficjalny serwis internetowy. [2009]. [Tryb dostępu:] www.powiatradzynski.pl. [Data odczytu: lipiec 2009].
- Przyszłość wsi polskiej. Wizje, strategie, koncepcje. [2001]. Kolarska-Bobińska L., Rosner A., Wilkin J. (red.). Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw. [2008]. GUS, Warszawa.
- Sobecki R. [2007]: Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa, ss. 226.
- Szymański W. [1996]: Makroekonomiczne bariery przemian strukturalnych w rolnictwie. Możliwości i sposoby ich łagodzenia. [W:] Strategiczne problemy rozwoju polskiego rolnictwa. PBZ 38-05 nr 11, IERiGŻ, Warszawa.
- Wortal edukacyjny Centrum Doradztwa Rolniczego O/Kraków. [2009]. [Tryb dostępu:] www.agroturystyka.edu.pl. [Data odczytu: lipiec 2009].
- Zgliński W. [2005]: Sektor rolnictwa socjalnego i chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego. [W:] Przestrzenne aspekty rozwoju wsi polskiej z uwzględnieniem obszarów depresji społeczno-gospodarczej. A. Stasiak, R. Horodelski (red.). *Studia*, t. CXV, ss. 111-131.